

Susanna Manrubia
Damián H. Zanette

sensefronteres

Gens i genealogies

Sobre la nostra herència
cultural i biològica

Premi
Europeu
de Divulgació
Científica
Estudi
General

NOMS I COGNOMS

Rodalia de Viena, hivern de 1192. Un grup de pelegrins que es dirigeixen a Saxònia és detingut per una patrulla al servei de Leopold V, duc d'Àustria. Entre ells, hi ha el rei Ricard Cor de Lleó, que torna de combatre en la tercera croada. A pesar de la disfressa que porta, Ricard és delatat pel luxós anell que llueix a la mà dreta i, acusat per Leopold d'haver organitzat l'assassinat del seu cosí Conrad de Montferrat, és empresonat. Després de ser traslladat a la fortalesa de Dürnstein, queda sota la custòdia d'Enric VI d'Alemanya, que demana un substanciós rescat per la persona del rei. Mentrestant, a Anglaterra, Joan sense Terra ha usurpat el tron que Ricard va deixar en anar-se'n a Jerusalem. Amb l'excusa de reunir el rescat exigít, Joan imposa tributs addicionals a uns llauradors extremadament oprimits. La situació esdevé insostenible per a la major part dels habitants de Nottinghamshire...

La primavera comença a Sherwood quan Wat Whitehead, forçat per la necessitat, mata un cérvol al bosc. Ha transgredit les lleis en mala hora, perquè Sir Guy de Gisbourne, vassall del príncep Joan, descobreix el desgraciat infractor i es disposa a arrestar-lo. Però, a pesar de la ira de Sir Guy, la detenció de Wat és frustrada per la ingerència d'una parella de proscrius. Són Little John i Robin Hood, que abans era Sir Robert de Locksley i ara és el líder d'un grup contrari al príncep usurpador i lleial al rei Ricard...

El nom dels personatges

La llegenda de Robin Hood, literalment, ‘Robin el de la Caputxa’, se situa en plena edat mitjana, en una Europa sotmesa a un règim feudal que establia relacions d’estreta dependència entre senyors i vassalls. Aquesta organització jeràrquica trencava les estructures socials dels segles anteriors. Un dels factors que la va fer possible va ser l’augment continuat de la producció agrícola ocorreguda entre els segles XI i XIII. Aquest augment de la producció va afavorir, alhora, un creixement notable de la població i va permetre que els excedents serviren per mantenir una classe ociosa, dedicada a recaptar impostos i organitzar guerres. La mateixa Anglaterra va intentar més d’una vegada envair Gal·les, Escòcia i Irlanda, com hem vist tantes vegades en les històries de cavallers d’aquell temps. Les croades, encoratjades per una clerecia defensora de l’afany hegemònic del papat, constitueixen el principal moviment d’expansió de la població europea entre els segles XI i XIII. Només gràcies al notable creixement demogràfic va ser possible enviar una bona part dels homes a la guerra, mentre la comunitat continuava produint les collites necessàries per a mantenir un grup humà cada vegada major, dins i fora de les fronteres europees. L’augment de la població, la complexitat del sistema social de l’època i els moviments demogràfics cap a unes altres regions produïren canvis globals en els costums, que han perdurat fins als nostres dies.

Entre les moltes novetats de l’edat mitjana de les quals som hereus en Occident hi ha la manera d’anomenar les persones. Quan escoltem Little John (Joan el Menut) o Wat Whitehead (Wat el dels Cabells Blancs, el Canut o, potser, l’Albí), sentim

com ens remuntem al passat. Fins i tot sense conèixer Ricard Cor de Lleó, endevinem que el devien considerar un guerrer valent en la batalla i l'esment de Sir Guy de Gisbourne, si no coneixem el personatge, transmet noblesa i ens transporta a l'època dels cavallers. Ens és fàcil identificar els factors implicats en aquesta regressió temporal, els elements que ens produeixen aquestes sensacions de manera immediata. Són, en primer lloc, els noms propis dels protagonistes (Guy, Robin, Wat), diferents, majoritàriament, dels noms catòlics que predominen avui i que s'imposaren, més tard, arreu d'Europa. Un altre factor és la forma en què cadascun dels personatges s'identifica: amb un nom propi, unit a la procedència del personatge (de Locksley, de Gisbourne...), a la seua condició (sense Terra), a les característiques físiques o l'aspecte (el de la Caputxa, Cap Blanc, Menut) o al seu caràcter (Cor de Lleó).

La necessitat d'afegir qualificatius als membres d'una comunitat amb l'objectiu de distingir-los de manera inequívoca apareix quan el grup humà augmenta fins a l'extrem que comencen a haver-hi repeticions de noms. Quan la utilització d'un nom únic pot induir a la confusió, cal complementar-lo amb més informació. En els nostres dies, estem familiaritzats amb l'ús dels cognoms, termes addicionals units al nom propi, que en molts casos heretem dels progenitors (sovint dels pares) i que ens proporcionen una certa individualitat. El nom ens identifica fins al punt que la fórmula «Sóc Dante Alighieri» s'utilitza més sovint que «Em diuen Dante Alighieri», una expressió molt més exacta. Per descomptat, no sempre ha sigut així: hi va haver un temps en què els homes, agrupats en clans aïllats formats per un nombre reduït d'individus, eren descrits amb un sol nom, que els identificava.

A Europa, els cognoms començaren a ser utilitzats amb regularitat al final de l'edat mitjana. Al segle XI, el costum va ser exportat des del continent a Anglaterra, sobretot per les invasions normandes. El primer grup social que va adoptar aquell costum va ser la classe noble de l'Europa feudal, tot i que d'una manera diferent de l'actual. Aquest hàbit va anar transmetent-se al poble pla i esdevingué, finalment, una norma comuna. Una de les raons principals d'aquesta generalització va ser, com hem dit, el creixement demogràfic i la necessitat d'establir un control administratiu adequat de la població. Però, sens dubte, la identificació i la diferenciació dels membres d'una comunitat han sigut necessàries en els grups humans de qualsevol temps.

Figura 1. Les característiques personals dels individus han originat malnoms que, en alguns casos, s'han transformat històricament en cognoms. A l'esquerra, Pere el Gran (1240-1285), rei d'Aragó, València i Sicília i comte de Barcelona. A la dreta, Alfons X el Savi (1221-1284), rei de Castella. Actualment, més d'11.000 persones porten el cognom Grande a Espanya. Sabio és el primer cognom de quasi 2.000. En castellà, el verb *apodar* deriva del llatí *putare*, que significa 'jutjar'. Font de les dues imatges: wikipedia.org.

Cultures diferents, històries diferents

Ja en la nostra prehistòria, el llenguatge parlat va ser fonamental per a determinar la posició de cadascú en la comunitat i establir-hi jerarquies. L'assignació de noms propis, *etiquetes* distintives dels individus, degué aparèixer, probablement de manera natural, en aquelles societats incipients on començaren a establir-se formes complexes de relació entre els individus. És molt possible que els noms s'atorgaren en nàixer i que reflectiren la situació del moment: alguna característica del nadó, la conjuntura social, la posició dins del clan o en relació amb els altres membres, el lloc geogràfic o paisatgístic del naixement o l'estat de variables meteorològiques i astronòmiques. Actualment, hi ha una gran quantitat d'informació sobre l'origen etimològic dels noms propis i del seu significat, cosa que demostra la curiositat que desperta el nom complet que ens caracteritza com a individus.

Efectivament, el que va ser un fet probable als inicis de la història de la humanitat es va reflectir per escrit, més endavant, en nombroses cultures i encara s'observa, ara, en les diferents maneres d'anomenar les persones que existeixen en diverses parts del món. Aquests noms, imaginats cada vegada que hi naixia un individu i, per tant, sense cap senyal de l'estirp de la qual procedia, passaren a ser hereditaris en algun moment. A partir d'aleshores, els cognoms que coneixem avui tenen un significat més enllà de la identificació personal i ens parlen dels orígens de qui els porta. Com hem vist, la diferenciació entre nom i cognom té una arrel històrica perquè ambdós contribueixen a definir el nom complet d'una persona.

El patró d'assignació de noms als individus no és universal i, menys encara, el costum d'heretar una part del nom dels

pares. Els ioruba, a Nigèria, fan servir noms que descriuen les circumstàncies del seu naixement, com ara Kehinde ('qui vingué després') per al segon d'un parell de bessons, o Babatunde ('el pare que ha tornat') per a un xiquet nascut poc de temps després de la mort d'un ancià de la família. L'ús dels cognoms segons l'esquema occidental és estrany en la major part d'Àfrica, llevat de les colònies que van estar sota domini europeu, que incorporaren la seua manera d'anomenar les persones. D'altra banda, al Tibet, indiferents a la importància dels cognoms segons els paràmetres d'Occident, els dos noms propis que s'atorguen als nadons poden ser triats pels pares, pel lama budista local o pel mateix Dalai Lama.

Pot semblar que els nostres cognoms tenen un origen antiquíssim, si ens fixem, per exemple, en la dificultat que implica establir la procedència dels nostres avantpassats, una aventura que, amb més o menys insistència i, generalment, amb poca fortuna, tots hem intentat alguna vegada. Però els nostres esforços seran inútils si només disposem de les dades que ens proporciona el nostre nom i els dels nostres ancestres. Això es deu al fet que la tradició de passar un cognom de pares (o mares) a fills és molt recent en la història de la humanitat: es va iniciar fa uns 5.000 anys a la Xina, fa uns vuit segles a Espanya i a la major part d'Europa, fa a penes 150 anys a Noruega i l'any 1934 a Turquia, per exemple.

La tradició xinesa d'heretar el cognom patern és la més antiga del món, tot i que va estar limitada a la família reial i a l'aristocràcia durant quasi tres mil anys. El costum es va expandir a tota la població només després de la unificació dels estats xinesos per Qin Shi Huang, l'any 221 abans de Crist. L'afany de l'emperador per controlar els immensos territoris de la Xina unificada el portà a iniciar la construcció de la Gran Muralla i a prohibir el con-

fucianisme, fins al punt que molts practicants d'aquesta religió van morir soterrats vius durant el seu manament. Els guerrers de Xian, el famós exèrcit de terracota que podem visitar ara a prop d'aquella ciutat, eren destinats a guardar el mausoleu de l'autòcrata. Tot fa pensar que a Qin Shi Huang no li faltaven motius per a desitjar protecció. Els cognoms xinesos tenen diversos orígens, tot i que la majoria denoten el llinatge o al grup ancestral al qual pertanyia el portador. D'una manera molt diferent de com passa en altres cultures, un nombre important de cognoms xinesos va ser assignat per decret de l'emperador, un fet que els fa assemblar-se, en certa manera, a un títol nobiliari; i aquesta connotació ha perdurat fins als nostres dies. No és casualitat que el cognom més comú al nord de la Xina, i el que més abundava al país fins fa pocs anys, siga Wang, que significa 'rei'.

La història ens demostra que, a vegades, l'ús hereditari dels cognoms no és una qüestió d'honor o de tradició sinó de simple organització. És notable el cas de les Filipines, un arxipèlag format per més de 7.000 illes on les condicions geogràfiques han mantingut sense dificultat una gran quantitat de grups bastant aïllats i independents i feliçment organitzats, probablement, d'acord amb les convencions socials de cada grup. En cap d'aquests grups s'havia establert un ús hereditari dels cognoms abans que les Filipines esdevinguera una colònia espanyola al segle XVI, durant el regnat de Felip II de qui, per cert, deriva el nom de l'arxipèlag. A criteri del governador general de les Filipines, a mitjan segle XIX, el capità espanyol Narciso Clavería y Zaldúa, la població nadiua seleccionava els cognoms d'una manera arbitrària i això provocava moltes inconsistències. Sens dubte, es tractava de problemes que es devien més als condicionaments culturals dels colons espa-

nyols, habituats des de l'edat mitjana a registres hereditaris per a l'elaboració dels censals i la posterior recaptació dels impostos, que no a la dificultat objectiva per a identificar cadascun dels habitants amb el procediment utilitzat pels indígenes fins aleshores. La qüestió va quedar resolta amb un decret de 1849 que va obligar a instaurar-hi el sistema espanyol i va distribuir sistemàticament els cognoms que predominaven a les illes. L'elenc es va publicar al Catàleg Alfabètic de Cognoms, en què hi ha més de 61.000 entrades, majoritàriament d'origen espanyol. També s'hi incorporaren cognoms locals que fan referència a la naturalesa o la geografia, com ara Lubkan (que significa 'pomelo'), Dalogdoc ('tro'), Namoc ('mosquit') o Hilaga ('nord'). És ben curiosa la presència d'alguns cognoms amb significats pejoratius o escatològics: Otot ('flatulència'), Talao ('covard') o Tae ('excrement'). Detalls a banda, el decret va representar, sens dubte, un descans per als nouvinguts: tenien la població filipina organitzada per cognoms, a pesar que l'ordenació va ser de tanta magnitud que, en algunes regions, tots els cognoms comencen amb la mateixa lletra. És el cas del poble d'Oas, on tots comencen per *r*, o de l'illa de Banton, on la majoria de cognoms comencen per *f*. Efectes col·laterals.

Arreu d'Europa, particularment, és comú que els cognoms conserven la memòria de la situació social o personal en què sorgiren per primera vegada. En podem reconèixer fàcilment l'origen de molts en l'etimologia. Entre els més comuns, hi trobem els cognoms d'origen patronímic; si sabem que el sufix *-ez* significa 'fill de', no hi ha dubte a propòsit de la procedència de González, Martínez, Sánchez i tants altres cognoms d'origen espanyol. Els patronímics expliquen l'ascendència del portador i, per la forma com es van construir n'han aparegut en molts països i cultures.

La partícula *ibn*, que apareix enmig de molts noms àrabs té el mateix significat. El nom complet d'Averrois, l'il·lustre filòsof del segle XII (Abul-Walid Muhammad ibn-Ahmad ibn-Muhammad ibn-Roshd) significa 'Abul Walid Muhammad, fill d'Ahmad, fill de Muhammad, fill de Rusd'. Averrois és una transcripció bastant lliure d'*ibn-Rusd*, en la qual la llatinització i el desconeixement s'aliaren per assignar-li el nom del seu besavi, en compte del seu.

També ens resulten familiars els acabaments en *-son* o *-sen*, de molts cognoms escandinaus. En suec, *son* significa 'fill' i és el sufix que ha originat cognoms comuns com Isakson, Gustavson o Eriksson. A Noruega i Dinamarca, on fill s'escriu *sen*, l'acabament corresponent ha originat Karlsen, Svendsen o Nielsen. En alguns casos es pot reconèixer el sufix que denotava qui era la mare del portador o portadora: al nom propi se li afegia aleshores l'acabament *-dotter* o *-datter* ('filla'), que ha donat origen a cognoms com Olofsdotter o Jónssdóttir (a Islàndia), molt més rars que els anteriors.

Figura 2. Els cognoms es distribueixen de manera desigual pel territori d'un país. L'exemple mostra la distribució territorial de Goicoetxea com a primer cognom a Espanya, d'on podem intuir-ne la zona d'origen i deduir-ne els principals moviments dels individus portadors del cognom. El codi de color indica l'abundància absoluta en cada província. Font de les dades: Instituto Nacional de Estadística de España (www.ine.es).